

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

**Naučni skup Književno djelo Ćamila Sijarića,
[Sarajevo, 15. i 16. april 2002.]: Scientific Meeting
Ćamil Sijarić's Literary Work**

Lešić, Zdenko; Martinović, Juraj

2003.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/825>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA CXXI

Odjeljenje za književnost i lingvistiku ANUBiH
Knjiga 10

NAUČNI SKUP

KNJIŽEVNO DJELO
ĆAMILA SIJARIĆA

Uredili
Zdenko Lešić
Juraj Martinović

SARAJEVO 2003

AMBIJENTALNA SLIKA "BIHORACA"

Husein Zvrko

Otrgnut od Bosne, decenijama na periferiji turskog carstva, poharan balkanskim ratovima, skrhan prvim svjetskim ratom, preplavljen izbjeglicama i komitama, Sandžak u novoj državi, kraljevini Jugoslaviji, uz bahat brojnih žandara, osluškujući bilo nove vlasti, pokušava da nađe sebe. Novi vlastodršci ustanovljavaju svoje biljege. To je vrijeme u kojem bihorske seljake Sandžaka zbunjuju ti razni znakovi, pa se jedva snalaze i u seoskim dućanima gdje se kupuje i računa na turske groše, austrijske krune i jugoslavenske dinare. Znaju samo za zlatnike, razne, koje treba uvijek negdje čuvati i poteći ih samo za važne i velike stvari.

Baš u vrijeme tek stvorene jugoslavenske države, negdje između dva velika svjetska rata, Sijarić ulazi u Sandžak, u njegov kraj Bihor, tačnije u selo Rašlje, u namjeri da osvjetli taj prostor, da pokaže njegov kolorit, da ojača obrise predjela i ljudi, da dočara ambijent tog prostora, da osjeti atmosferu sredine, da uđe u tajne porive, u pokretačku snagu tih ljudi i da kroz pisanu riječ saopšti svoje viđenje.

Sva bihorska sela liče jedno na drugo: "Jednake kuće, jednaka goveda, jednaki torovi – mirišu granjem ljeskovine, zemljom smonicom i konopljom".¹ Njihova raštrkanost ističe svu škrtost i sivilo življenja u njima, a njihova zaturenost odražava se i u izgledu pojedinačnih sela gdje kuća kuću dozvati ne može. Neka polegla uz strminu, druga se spustila niz potoke, treća ugazila u šumarke ili se okupila uz hrastov gaj. Svako našlo mjesto zavjetarno i tu traje – staro, mokro, ubijeno vremenom".² Pisac nas vodi u Rašlje, selo u kome će se odvijati gotovo čitava radnja romana, kroz vizuru Hadžije, jednog od glavnih junaka romana, koji dolazi u kasnu jesen, i

¹ Ćamil Sijarić: "Bihorci", IRO "Veselin Masleša", Sarajevo, 1981, str. 5. (Od sada samo "Bihorci".)

² Isto

dok gazi kaljavim rašljanskim putem gleda ”mokro, pokislo selo – ono tiho, mirno, pleglo pod dugom gorovitom kosom kuće niske, pokrivene slamom, slama crna, čađava”.³ A kad je zagazio u prvu mahalu, dočeka ga je ”sokak pun pijeska, izlokan vodom, strm, ograđen plotom sa obje strane, plot star, izlomljen – dolje pod putem obisle strehe, teške, crne, samo na zemlju što nijesu legle.”⁴ Jedino je Rašlje, u čitavom Bihoru, i Gornjem i Donjem, imalo mahale. I po tome je bilo izuzetak. A kakve su to mahale:

*Petnaestak kuća pokraj plotu, i to ti je mahala. Oko kuća stogovi sijena, plotovi, putanji, i kriv, širok sokak kroz sredinu, na koji su, čini se, nanizane sve te sitne kuće, i svi ti golemi stogovi slama, pa mahala došla kao đerdan; šaren, težak opružen s jednoga brijega na drugi. Ti sokaci i drže ovo staro selo da se ne otisne dolje u rijeku. Oni ga vežu za glavnu džadu, a glavna džada svezala se za brdo, pa sve došlo kao kakva gronja, koju je neko, ozgo s brda, opružio dolje niza strane, i de – povuci samo za tu glavnu džadu i cijelo ćeš selo pokrenuti.*⁵

Uspješno pronađen prostor omogućio je piscu da u prisnoj atmosferi stvori jedan mehki, lirski, pomalo rudimentirani ambijent.⁶ Neposrednost otkrivanja pejzaža doprinosi svježini stvaralačkog čina i ljepoti doživljenog u djelu.

Radnja ”Bihoraca” vezana je za Rašlje, kao što je i život seljaka vezan za svijet sela. Sem rijetkih odlazaka Halimače do akovske čaršije, ili uspu-

³ Isto

⁴ Isto, str. 6.

⁵ ”Bihorci”, str. 6.

⁶ Doživljaj otkrivenog, u planini zaturenog muslimanskog sela, u ovom romanu je izvanredno svež i neposredan. Sijarić je dao svoje viđenje života seoskog muslimanskog sveta nesentimentalno, bez iluzija neomađijano nasleđem narodnih predanja. U njegovoj slici taj svet je duboko urastao u divljinu koja je u svoje vreme uhvatila sve što živi na njenom terenu. Seoska mahala je mrtva – slična groblju. Vidici su razvaljeni plotovi, kućerci sa zemljanim podom. No, Sijarić ne ostaje samo na jednom ovakvom doživljaju sela. Njegova hronika prati mene u seoskom životu, njegov dan i noć u menama godišnjeg doba. Veoma jaka impresija dobija se iz ovog romana o atmosferi koja je puna daha života, a dobija se iz neposrednog uživanja pisca u jedan takav divljačan ambijent u kome još žive srednjovekovne navike i naravi, u kome je rudimentiranost života još u prvoj materiji. (Velibor Gligorić: ”Čudan svet”, ”Bihorci” Ćamila Sijarića, ”Narodna prosvjeta”, Sarajevo, 1956. ”Savremenik”, Beograd, 1956. III/3 str. 347.); (Od sada: Velibor Gligorić: ”Čudan svet”)

tih dešavanja Zemku i Hadžiji u melajskom hanu, gotovo čitava priča svodi se na Rašlje. No jednom godišnje, tačnije za Aliđun, otčepe se sva bihorska sela; pola Bihora izađe na planinu Lađevac da se tu pokažu, da vide, zagledaju, sretnu, pohvale:

Ostalo je tako od davnina, i traje i danas. Čovjek može svašta propustiti, ali da na Lađevac ne izađe... A i tada će biti tužan, i jelo će mu se sasvim odbiti što nije tamo gdje i svi ostali, no ostao u selu s djecom i babama. Ono što se toga dana vidi ostaje u priči mjesecima, neko priča o konjima, neko o ljudima, neko šapće o ženama, neko galami o tučama.⁷

Tako će jedan dio radnje i slika iz bihorskog života biti uhvaćen na Lađevcu. To rijetko pomjeranje mjesta događanja radnje romana doprinosi sveobuhvatnosti slike ambijenta, dopunske nijanse miljea na kome Sijarić stvara svoj svijet "Bihoraca".

Ljudi Rašlja žive od zemlje i stoke. Predajući se do kraja takvom načinu življenja, oni osjećaju nijanse godišnjih doba u prirodi kao pulsiranje osobnog života. Te mijene se, na izgled, više doimaju od historijskih mijena koje su česte na tim prostorima. Možda zbog nemoći da se daju pravi odgovori na nametnute historijske promjene, Rašljani bježe u sigurniju izvjesnost, gdje se godišnja doba sigurno smjenjuju, po nekom ustaljenom redu, i treba na zemlji djelovati u skladu sa tim redom – to oni jedino i znaju, a historije nema, jer vlastodršcu svakom teško je znati i ugodit, a i ničije nije trajalo vječno. Jedino vrijeme za odmor i razgovore ovih ljudi su duge zimske večeri, kada se okupljaju i pričaju "o vilama, o parama u zemlji",⁸ o tome kako su "bili Grci u ovoj zemlji, pa otišli – zaboli ralo u snijeg da posiju žito, pa pljunuli tu gdje su ga zaboli, digli ruke".⁹ Na večernje sjedeljke ili molitve Rašljani dolaze siti. Posmatra ih došljak Hadžija kako se podižu "sporo a saginju brzo, poneko kihne, i svi dišu teško – starci stenju. I svi misle o svojim brigama, nekako slatko, u tišini – stotinu im misli prolazi kroz glavu".¹⁰ Noseći sa sobom mirise torova i ognjišta, sjedaju uvečer, "zbore svi glasno, kašlju, puše ljut duhan".¹¹ Na

⁷ Bihorci, str. 151.

⁸ Isto, str. 48.

⁹ "Bihorci", str. 48.

¹⁰ Isto, str. 25.

¹¹ Isto

sijelima Rašljani osjetno živnu kad se priča o običnim seljačkim stvarima. A sve što su pričali "bilo je staro: zemlja, stoka, kiša i oranje, ali ujedno i sve novo, i činilo se da ništa važnije nema od toga što pričaju".¹² Trudeći se da ih odslika u toj borbi sa prirodom i vremenom, Sijarić uočava, neri-jetko, i atavističke porive u svijetu koji je predmet njegove opservacije. Trudeći se da pronikne u njihova nadanja, da uhvati tu iskru zbog koje se toliko pate, da prepozna njihove snove, stiće se utisak da je pisac više po-smatrao prostor, sugerišući rješenja koja proističu iz te atmosfere, nego se okretao oko sebe da uhvati vrijeme,¹³ da prepozna u njemu uzroke po-našanja svojih likova. Zanimljivo je da je književna kritika, do sada, bila skoro jednodušna u tome da je ponašanje Sijarićevih junaka u "Bihorci-ma" posljedica učmalosti življenja u zabitom sandžačkom kraju, a da his-torijski i politički procesi nemaju nekog značajnijeg uticaja. Dubljim ulaženjem u sudbinu pojedinih likova uvidjet će se da baš ti procesi naj-češće bivaju uzrokom tragedije Sijarićevih junaka ili, pak, da snažno po-tresaju njihov unutarnji život.

Napor autora da od Rašlja napravi scenu u kojoj će pojedinačne ljud-ske drame prevazilaziti specifične okvire atmosfere, urodio je predstavlja-njem obilja jednog živopisnog i raskošnog dekora kroz koji pisac nastoji da pronikne u nedokučive i nejasne ljudske sudbine. Literarna koncepcija romana podešena je tako da snažno djeluje ambijentom, da se u atmosferi osjeća snažan naboj oznake tog i takvog života. Stoga se, na prvi pogled, stiće utisak da je to isključivo roman atmosfere.¹⁴ Prostor na kome se odvija radnja "Bihoraca" izdvojen je i nekako izoliran, ne samo u komu-

¹² Isto, str. 26.

¹³ Ljudi su ovde više u prostoru no u vremenu. Tek nekoliko škrtih indikacija daju nam na znanje da smo na početku Jugoslavije, ali mogli bismo biti i mnogo decenija rani-je. Kao da pisac i time hoće da kaže da je to tako ovde već dugo, već mnogo dugo, da su se menjale vlasti i žandari i hajduci i komite a stalan je bio taj tvrdi, neminovni život i zemlja ispod njega i to nešto što te goni u visinu, a ne da ti stići u neki svoj san – Halimaču da održi kuću, ime i ponos na širokom žutom čelu, Hadžiju da krene na slatki hadž, jer je hadžijsko da putuje za vodama i oblacima, Zemka u neku drugu zemlju i zakon, Kaplara u red i kulturu, Hatku u snove vajakadašnje, ženske, iskonske. Vreme je tu, kažem, jedno od vremena, svejedno koje. Prostor je znan i svoj, vrletan i pitom, jedan, nezamenljiv, bihorski." (Borislav Mihajlović: "Od istog pisca", Nolit, Beograd, 1956, str. 352.); (Od sada: "Od istog pisca")

¹⁴ "Pre svega, to je uverenje da su "Bihorci" prvenstveno, možda čak i isključivo, roman atmosfere, roman u kome nema ličnosti koja bi svojom dograđenošću, svojim osobi-nama i svojom sugestivnošću, životnom uvjerljivošću i svežinom bila stvarni nosilac radnje" (Predrag Palavestra: "Knjige i nagrade...", str. 42.)

nikaciji sa ostalim svijetom, već i od vremena, koje je ovdje prisutno samo u smjeni godišnjih doba, pa se sa tog stanovišta ovaj roman doima i ultraprovincijalnim.¹⁵

Taj prostor sa svim svojim dekorom djeluje tako upečatljivo da čitalac očekuje da iz takvog ambijentalnog bogatstva iziđu granice ljudskih likova. No Sijarić ne dozvoljava prevagu ljudi nad prirodom. On nikad ne zaboravlja izoštravati sliku prostora dok prati dramu ljudskog življenja. Nema mjesta tvrdnji da se od pozadine stvara centar zbivanja, da se sredina i atmosfera apostrofiraju u odnosu na karaktere¹⁶ junaka te sredine. Junaci "Bihoraca" žive u skladu sa prirodom i svojim nagonima, nose u sebi sokove i miris podneblja iz koga potiču, ljudi su to kod kojih su "uvijek brži mišica i sječivo nego pamet i praštanje",¹⁷ lakše se potuku nego pre-

¹⁵ "Posmatran samo sa stanovišta dekora, miljea, roman "Bihorci" bio bi ultraprovincijalan. Nijedan komadić neba osim bihorskog, nijedan glas koji bi se spolja probio kroz obruč planine Sandžaka i ustalasio nepokretnu atmosferu ove zaboravljene oblasti. Život je tu zahvaćen, podjednako u svojoj plemenskoj celini i individualnoj izolovanosti, nekom čudnom sudbinom. Drame u tom smirenom životu postoje, ali one kao krugovi na glatkom jezeru nestaju, prelaze u savršenu nepomičnost. Mir, nekretanje, jači su od pokreta. Samo katkad, odjekne komitska puška i to je skoro jedini glas iz sveta kome je borba sa vremenom uslov njegovog opstanka. To je provincijalizam, izdašno zasićen folklorom, ali ipak, Sijarićev roman pravazilazi, i to krajnjim naporem, vreme i okvire iz kojih je ponikao." (Karlo Ostojić: "Bihorci", Narodna prosveta, Sarajevo, 1956, "Delo", Beograd, II/1956, III/3, str. 335.)

¹⁶ "Sijarić, međutim, nije imao sklonosti, ni volje, da iznosi ljudske drame, nego je od onoga što bi nekome drugome bilo pozadina, stvorio osnov, centar, žarište. Tako su "Bihorci" postali slika života, epizoda u jednome monotonom i sivom trajanju, pozornica kojom se kreću nekakvi ljudi i nekakve senke neosvetljene reflektorima; ti ljudi su, u romanu, zato više sredstvo nego cilj i misao, više dekorativci rekviziti nego osnova. Određujući takav stav prema materiji, Sijarić je neizbežno morao više da apostrofira sredinu i atmosferu nego karaktere. I dok je ta atmosfera u "Bihorcima" izvanredno upečatljiva, sugestivna i autentična, dotle u romanu nema snažnijih i izrazitijih likova pa je, čak, i centralna ličnost, Hadžija, tek najavljen, skiciran, nedovršen". (Predrag Palavestra: "Knjige i nagrade...", str.42-43.)

¹⁷ "Bihorci", prvi Sijarićev roman, nosi u sebi snažne mirise zavičajnog podneblja i dah ljudi kod kojih su uvijek brži mišica i sječivo nego pamet i praštanje. Zatvoreni u uske granice svog svijeta, Sijarićevi Bihorci iz sela Rašlje žive po mjeri prirodne stihije i svojih nagona; u međusobnim sukobima na površini ostaju prepređeni i surovi, drugi trpe život kao ispaštanje ili iščekavaju kao nemoćne žrtve. Zakoni prirode ne samo da ne odgovaraju normama društva, nego svjedoče o temeljnoj nepodudarnosti čovjekovog krhkog bića i njegovog nemoćnog uma sa stihijnošću i bezumljem jednog svijeta ustaljenih navika i neplemenjenih narav". (Nikola Kovač: "Svijet čovjekove intime i prostori istorije u djelu Ć. Sijarića", Treći program Radio-Sarajeva, 1978, str. 437)

trpe uvredu, brže potegnu oružje nego razmisle o posljedicama. Otud i nema u ovom romanu izrazitih sukoba meditacije i akcije, nema nekih sukoba koji bi kulminirali ka konačnom rješenju, nema ni nekih jačih, drugačijih, mjerila vrijednosti. Nadoknadu za to Sijarić daje u dramatiziranju stalnog trajanja života, pojačavajući napetost u skladu sa bihorskim življenjem, ističući nesklad ljudskog trajanja u odnosu prema prirodi i nedosljednosti u ljudskim sudbinama.

Tematski, "Bihorci" su određivani kao "roman o seljačkom životu jednoga našeg kraja,"¹⁸ ili definirani kao "hronika o životu jednog zabačenog planinskog sela u Sandžaku,"¹⁹ te kao "poetizovana panorama ili skup, ne baš tako skladan i sređen, slika o načinu života i ljudi u jednom malom izolovanom selu u Sandžaku,"²⁰ pa i kao "prozna ilustracija"²¹ tog bihorskog sela. Sve ove konstatacije izricane su u potrazi za klasičnim na-

¹⁸ Borislav Mihajlović: "Od istog pisca", str. 350.

¹⁹ "Roman je hronika o životu jednog zabačenog planinskog sela u Sandžaku. Selo u toj hronici živi u dubokoj zaostalosti, surovo primitivno, u velikoj mjeri divljačkim životom. Sijarić je izabrao jedan interesantan motiv da čitaoca uvede u stvarnost življenja takvog jednog sela, a da ga poštedi folklorne deskripcije. Mogao je pomoću ovog motiva dati s jedne strane sliku zatucanosti seskog muslimanskog sveta, njegovih mračnih predstava nasleđenih iz feudalnih vremena, s druge strane sliku pojave na tom divljem terenu novih vidova eksploatacije čoveka". (Velibor Gligorić: "Čudan svet", str. 347.)

²⁰ "Stoga je ovaj roman pre jedna poetizovana panorama ili skup, ne baš tako skladan i sređen, slika o načinu života i ljudi u jednom malom izolovanom selu u Sandžaku. Iako nam Sijarić ništa određenije ne govori o društvenim, istorijskim i drugim činiocima, koji su uticali na formiranje takvog života, on je, – zahvaljujući svom temperamentu, urođenom smislu za detaljisanje, a, pre svega, poznavanju ljudi kraja o kome piše, – uspeo da sugestivno dočara atmosferu jednog podneblja koje je (i pored Riste Ratkovića i Grigorija Božovića), bilo do sada vrlo malo obrađivano u našoj literaturi". (Risto Tošović: Ćamil Sijarić: "Bihorci", Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1956, "Politika", Beograd, LIII/1956, br. 15351 (27. I)

²¹ "(...), na osnovu te formulacije likova može se raspoznati Sijarićeva slika zabačenog sandžačkog muslimanskog sela Rašlja koje toliko intenzivno prožima roman da on postaje panorama, prozna ilustracija tog sela. Evo komponenata te slike: ograničenost i nemoć religije i njenih predstavnika (Hadžija), agresivnost bogatih seljaka (Halimača), slepi, atavistički ljubavni nagoni (Hatka), glupost i surovost predstavnika vlasti (Kaplar), srećni nesrećnici, fantasti, sanjari, ljudi koji traže sebe i prkose neustrašivo i sebi i drugima (Zemko) – to je, eto Sijarićeva vizija sela, realizivana kroz likove, prostorno određena, vremenski uopštena i konkretizovana (stara Jugoslavija posle prvog svetskog rata), i neosporno autentična u atmosferi i sagledavanju bede, zaostalosti i sivog sumora seoskog života". (Miloš Bandić: "Veličanje prosečnosti", str. 322)

činom oblikovanja radnje romana, no kada se govori o njegovoj, strukturi, jasno se dolazi do saznanja da traganje utabanim putem uobičajeno za romana nije jedini put kojim se dolazi do ključa kojim se otvaraju vrata poetike ovoga Sijarićevog romanesknog ostvarenja.

Autentičnost otkrivanja bihorske slike, sagledavanje sumornosti seoskog života, neobuzdani atavistički nagoni, bahatost bogatih seljaka, sužena moć vjerskih predstavnika, vječita surovost i glupost, naročito kod nižih predstavnika vlasti, izgubljenost u vremenu i prostoru, traženje znaka sreće u moru nesrećnog življenja, kod Sijarića su bili neosporni.

Doprinos Sijarića bio je i u tome da je prvi uspio da dosegne visok nivo prikazivanja unutarnjih sandžačkih životnih sukoba.²² Pronicljivim posmatranjem autor uočava bitne damare življenja i predočava kako duga "seoska izolacija i osamljivanje izopačuju čovekovu psihologiju, pomućuju njegov duh i pothranjuje niske nagone u njemu."²³ Draž "Bihoraca" je u tome što se u sumornoj, teškoj i tužnoj stvarnosti događaji i likovi romana prikazuju poetskim jezikom tako da se jecaji bola i tuge gotovo i ne čuju. Sijarić prolazi kroz pejzaže Bihora pazeći da ničim ne poremeti mir, prilazi ljudima nečujno, posmatra ih izbliza, gleda njihove pokrete, prati misli, zadubljuje se u njihova osjećanja. To je dimenzija koja autora izdvaja kvalitetom pristupa prostoru i ljudima o kojima piše. Iako su "Bihorci" smješteni u vrijeme između dva svjetska rata, danas i dosta daleko, miris zemlje bihorskog sela, umor i tuga ljudi koji tu žive, osjećaju se sasvim blizu. Umio je Sijarić, pišući o Bihoru i njegovim ljudima, da nađe put do zajedničkih muka življenja koje se provlače kroz sve prostore na kojima žive ljudi.

Namjera autora "Bihoraca" bila je da stvori kolektivnu sliku Bošnjaka u Sandžaku koji, usprkos ratovima, poharama, seobama, nasilništvu i nemaštini ostaju prikovani za zemlju, osluškujući nejasni eho historijskih

²² "Ako ga, međutim, uporedimo sa tom dvojicom pisaca / Ristom Ratkovićem i Grigorijem Božovićem/ koji su pisali o Sandžaku, onda Sijarićeva proza znači jedan nesumnjivi napredak u svakom pogledu. Sijarić je, pre svega, otišao dalje svojim tretmanom života koji je lišen bilo kakvog sentimentalnog romantiziranja. Sijarić je, naprotiv, pokušao da, u okvirima svojih mogućnosti, što istinitije prikaže taj život s njegove unutrašnje strane, što će reći kroz unutrašnje sukobe s ljudima. Ti sukobi još nemaju dovoljno psihološke dubine i kompleksnosti, oni se više ograničavaju na sukobe strasti i nagona koji dominiraju ovom prozom. Na taj način je i literarna koncepcija ovog dela sužena, gotovo svedena na folklor". (Risto Tošović: Ćamil Sijarić: "Bihorci", Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1956, "Politika", Beograd, LIII/1956, br. 15351, (27. I); (Od sada: Risto Tošović: Ćamil Sijarić: "Bihorci")

²³ Isto

mijena i tražeći bilo novog vremena ne bi li se kako uspostavio ritam življenja. Pejzaži, događaji i likovi u romanu upotpunjuju tu osnovnu zamisao.²⁴ Želja pisca i obrada takve teme odredili su žanr ovoga djela kao roman – epopeju Bihora.²⁵ Obuhvatnijim sagledavanjem može se vidjeti da je tema zahtijevala pripovjedne materije, pa i kompoziciju "Bihoraca", i da je mladi Sijarić, uz nesumnjivo raskošan talenat, ostvario moderno romaneskno tkivo.

Da bi stvorio pravu sliku bihorskog kolektiva pisac svoje likove posmatra u prirodi, utapa ih u nju i osvjetljava zajedno sa ambijentom. Ponekad ne razumijemo šta je u prvom planu – priroda ili lik, mrtva priroda ili portret. Autor time sugerise koliko je bihorski čovjek vezan za zemlju, za prirodu, za divljinu; koliko je u njemu atavizama, veze sa prostorom odakle potiče i na kome je naučio da živi. Međusobno se čovjek i priroda darivaju pažnjom tako da ta veza postaje neraskidiva i sudbonosna u Sijarićevim viđenjima.

Predjeli, priroda, pejzaži ostaju dugo u pamćenju nakon pročitano g romana. Kaljavi putevi, šumski proplanci, šćućurene kuće, kiše, magle, snijeg, mokro granje, tamna boja vrana, ali i duboke vedrine, plivanje sunca po bistrom nebu, namezgralost drveća, klijanje i zelenilo žita, igra lastavica, spoj vlage i zemlje, neuhvatljivi sunčevi zraci, mijenjanje boja u prirodi – sve to daje slikovitost i svježinu prostora na kome se dešava radnja ovoga djela. Taj snažan doživljaj prirode autor nam nudi na lagan, neishi-

²⁴ "Književni svijet Sijarićevih "Bihoraca" (1956) sadrži u osnovi naznačene dvije teme koje se provlače i šire kroz čitavo pišćevo romaneskno djelo. U "Bihorcima" te teme nisu još dobile svoje diferencirano značenje jer se utapaju u obilju ambijentalnih obilježja jednog surovog i primitivnog svijeta. "Bihorci" su još uvijek deskriptivni roman matavuljevskog tipa, ali sa mnogim pripovjedačkim sekvencama koje ukazuju da je u pitanju autor velikog dara i bogato razuđene misaonosti. Dvije teme, o kojima je riječ tretiraju sukob pojedinca, najčešće učenog čovjeka (hadžija, aga, oficir), sa okolinom i kolektivnu sudbinu naroda, koga pritiskaju ratovi, sirotinja i seobe. Te će teme dobiti svoj definitivni stilski i misaoni profil u Sijarićevim kasnijim djelima". (Nikola Kovač: "Svijet čovjekove intime i prostori istorije u djelu Čamila Sijarića, "Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo, VII/1978, br.20, str. 437); (Od sada: Nikola Kovač: "Svijet čovjekove intime...")

²⁵ Zanimljivo je da je gotovo u isto vrijeme pisan i objavljen jedan drugi veliki roman epopeja, na preko hiljadu stranica, autora Vasilija Grosmana, ruskog Jevreja, u kome je data slika izoliranog Staljingrada, gdje na površinu izbijaju sve ljudske zlobe, pakosti, pohlepe, podvale, podmukle strasti i i blato ljudskog življenja u jednom historijskom metežu. (Vasilij Grosman : "Život i sudbina ", Prosveta, Beograd, 1986)

tren način; predmete slikanja nudi iskonski čiste, netaknute, sirove u osnovi, ali njihova obrada lirski je mehka, tanana i prozračna:

Poslije kiša sinuše vedrine – duboke, bistre, roni danju po njima sunce, noću zvijezde.

Gora nad Rašljem namezgrala, u list se obukla, došla kao čador – pustio čador sjenke niz ledine, niz ovce.

Selom se zelenjela žita – čini se sunce ih za pera vuče, za stabljike, za koljena: rasti. U posljednje brazde u njivama pala su zrna kukuruza, a ptica je došla pa pjevala: kli, kli, kli – da kukuruz proklije.

Sve je u Rašlju mijenjalo boju, iz dana u dan. I vode... Potoci su postajali bistriji, s pjenom na ključu uvirali u divlje koprive, u kolječep.²⁶

Mogao bi se, na prvi pogled, steći utisak da su ljudi Bihora, i pored nastojanja autora, ostali samo kao namjera ali ne i kao ostvarena osnova u ovom djelu. Dekorativni okvir romana, zamišljen da bude pozadina scene, nekako mimo volje autora, nerijetko izađe u prvi plan, po umjetničkoj obradi zrelije od nekih likova, pa se čini da prvobitni plan pisca doživljava modifikaciju u korist lirski toniranog viđenja prirode bihora i njegovih krajolika, a posebno sela Rašlje.²⁷

Konceptu romaneskne građevine ostvarenom u "Bihorcima", Sijarić će se, u kasnijim svojim romanima, vraćati ili odstupati, ali ostvareni odnos prema prirodi u ovom romanu biti će prisutan, sa različitim varijacijama, u gotovo svim njegovim djelima.

Da bi slika Rašlja, Bihora i Sandžaka uopće bila što izoštrenija, životnija i uvjerljivija pisac se služi bogatstvom narodnih običaja, etičkih principa, nošnji, jezika i svega što čini karakterističnim život ovog kraja. Sija-

²⁶ "Bihorci", str. 87.

²⁷ "Sjene planinskih obronaka, teški pokreti goveda, lomnost starih sagnjilih plotova, miris ovčijeg runa, one Hadžijine čizme utonule u blato, prozračnost prolistala granja, svilorune trave – sve tka doživljaj sredine, koja neprimijetno tone u grudi čitaoca, i najednom mu Rašlje blisko rođeno selo, što ga sluti u dahu proljeća, u mokrim debli- ma stabala nakon kiše. Usudio bih se utvrditi; da je selo Rašlje s nekom čudesnom atmosferom svojih trulih brvnara, lisnatih krošanja, blatnjalim prilazima ušlo u književnost nekako ispred samih ljudi Rašlja, da su stada i planine, tamnina onih vraninih krila nad strništem ostavile za sobom same Rašljane, kad je riječ o umjetničkoj realizaciji". (Živko Jeličić: Čamil Sijarić: "Bihorci", Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1956, "Mogućnosti", Split, 1956, III, str. 396)

rić sve sukobe svojih junaka potapa u taj ambijent. Taj folklorni stil življenja ljudi o kojima je riječ u romanu postao je, na neki način, i nijansa stila pisca. U tim elementima narodnog života nema pišćeve isforsiranosti: to je prirodan folklor koji se u romanu doima kao autentično tkivo, koje romanu daje draž prisnosti i ambijentalnog bogatstva. Iako je bilo mišljenja²⁸ da obilato korištenje folklornog izraza umanjuje ukupnu vrijednost "Bihoraca", mora se reći da se Sijarić u području bogatom folklorom snalazio izuzetno vješto, da je to svijet od koga je mogao da radi šta hoće – da njegov kolorit stavi u prvi plan svoga književnog stvaranja ili da stvara neponovljivi dekor za ljudske drame koje su predmet njegovog stvaralačkog duha.

Stvorena prepoznatljiva slika bihorskog kraja biti će ambijent odakle će Sijarić crpiti nadahnuće za oblikovanje aktera ne samo za djelo o kome je ovdje riječ, već i drugih pripovjednih ostvarenja, kakav je između ostalih drugi, po mnogo čemu autoru najdraži autobiografski roman "Kuću kućom čine lastavice", čija je radnja smještena u isti ambijentalni prostor. Po stvorenoj ambijentalnoj slici u prvom romanu ovoga pisca, u kojem se junaci utapaju bez dovoljno snage da se izvuku i zasjene okolinu i bez želje stvaraoca da im to omogući, po ukupnosti koju čini sjedinjenost prostora, ljudi, običaja i ponašanja, ovo djelo imenovano je i kao roman panorama, i roman atmosfere i roman epopeja, i roman rijeka. Ostvarena neraskidiva veza između junaka romana i podneblja iz kojeg potiču može dati činioce koji književnu kritiku navode da na različite načine vide formu djela, ali je sigurno da je ovo roman koji se svojom ukupnom slikom nije uklopio u dotadašnje očekivane forme realističkog romana, već je unio svježinu novog romana,²⁹ prisutnog u evropskoj književnosti pedesetih godina, sada već prošlog stoljeća, pa je po tome ovaj roman unio posebnost ne samo u bošnjačkoj književnosti, nego i u širem okruženju.

²⁸ "Prava i konačna mera vrednosti jednog dela može se dati samo na osnovu analize izražajnih komponenata toga dela. Tako posmatrano, "Bihorci" Ćamila Sijarića su najočigledniji primer romana sa tipično folklornim izrazom – i sa evidentnim i neopozivim regionalističkim obeležjem – možda (po tome) jedinstveno u našoj savremenoj literaturi". (Miloš Bandić: "Vreme romana 1950-1955", str. 224)

²⁹ Viktor Žmegač: "Povjesna poetika romana", Zagreb, 1987. str. 360.